

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім.О.О.ПОТЕБНІ

На правах рукопису

ЛЕВЧЕНКО ОЛЕНА ПЕТРІВНА

**БЕЗЕКВІВАЛЕНТНА РОСІЙСЬКА І УКРАЇНСЬКА
ФРАЗЕОЛОГІЯ**

Спеціальність 10.02.01 - українська мова

10.02.02 - російська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

КИЇВ - 1995

811.161.2
РМ.161.2
Робота виконана в Львівському держуніверситеті ім.І.Франка

Науковий керівник - доктор ЛНБ України ім.В.Стефаника
професор



00761136 (0)

Офіційні опоненти - доктор

В.В.Жайворонок

- кандидат філологічних наук

Н.Ф.Зайченко

Провідна установа - Ужгородський держуніверситет

Захист дисертації відбудеться "17" жовтня 1995 року

о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.016.28.01
для захисту дисертації на здобуття вченого ступеня доктора філо-
логічних наук при Інституті мовознавства ім.О.О.Потебні НАН Укра-
їни /252001, Київ-І, вул.Грушевського,4/

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці Інституту
мовознавства НАН України.

Автореферат розісланий "9" вересня 1995 р.

Учений секретар

спеціалізованої ради

доктор філологічних наук

професор

Н.Г.Озерова

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Проблеми фразеологічної контрастивістики залишаються актуальними і сьогодні. Це пояснюється складністю фразеологічного рівня, а також недостатньою вивченістю специфіки фразеологічних фондів близькоспоріднених мов, намаганням удосконалити переклад, влити новий матеріал у двомовні фразеологічні словники.

Комплексному контрастивному дослідженню фразеологічного рівня не надавалося достатньої уваги. Фразеологічні розвідки об'єктом свого вивчення мають певні тематичні групи фразеологічних одиниць (ФО), окремі семантичні поля. Різним аспектам міжмовних відношень фразеологічних одиниць присвятили свої роботи такі російські і українські мовознавці, як Ю.Ю.Аваліані, М.А.Алексєенко, А.М.Архангельська, Б.М.Ажнюк, В.Г.Гак, М.М.Копилєнко, Ж.В.Куліш, А.В.Кунін, В.І.Мілєхіна, С.Н.Муніца, Ю.П.Солодуб, Є.М.Солодухо. У більшості досліджень зверталася увага лише на спільне у фразеологічних фондах. Отже, вивчення безеквівалентних фразеологічних одиниць (БЕО), специфіки образності ФО близькоспоріднених мов залишається актуальним.

Дисертація присвячена дослідженню фразеологічної безеквівалентності, образності фразеологізмів-аналогів, а також ступенів їх співвідносності.

Мета роботи – визначити кількісні і якісні параметри прошарку безеквівалентних фразеологічних одиниць у сучасних російській і українській мовах. Поставлена мета визначає такі основні теоретичні і практичні завдання: 1) визначити кількісний і якісний об'єм безеквівалентної російської і української фразеології; 2) описати особливості (сміслові, символічні, культурні) одиниць вказаного прошарку; 3) виявити специфічні, національно-коннотовані фразеологічні знаки; 4) проаналізувати фразеологічні знаки кожної з мов, створивши список атрибутів (чи актуалізованих слотів) фразеологіч-

них знаків; 5) удосконалити типологію фразеологічних аналогів; 6) розробити принципи побудови фразеологічного лінгвокраїнознавчого словника (на матеріалі близькоспоріднених російської та української мов).

У вирішенні поставлених завдань вихідними були:

- розуміння фразеологічного рівня як складного мовного утворення, що характеризується символічністю і комплікативністю;
- широкий підхід до об'єкту фразеології;
- використання когнітивних методик для дослідження механізмів творення ФО;
- теза про важливість фонові інформації для з'ясування національно-культурної специфіки фразеологічних систем;
- розуміння компонента фразеологізму як такого, що наділений певною автономністю, а саме самостійними символічними, асоціативними зв'язками;
- типологія фразеологічних відповідників - тотожність, еквівалент, аналог.

Об'єктом дослідження є фразеологізми (компоненти ФО) сучасної російської та української мов як носії національно-культурної інформації.

Джерела та матеріали дослідження. Основними джерелами досліджуваного матеріалу є такі словники: Словник російської мови у 17-ти томах, Словник української мови в 11-ти томах, Фразеологічний словник української мови (за ред. О.І.Молоткова), Фразеологічний словник української мови у 2-х книгах (за ред. Л.С.Паламарчука), Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник (укладачі І.С.Олійник, М.М.Сидоренко) [РУ] та ін.

Комплексне дослідження фразеологічних фондів близькоспоріднених мов стало можливим завдяки використанню у дисертації

контрастивного, зіставно-типологічного, компонентного, трансформційного та дескриптивного методів, методу фразеологічної аплікації, опублікованих результатів асоціативних експериментів (Н.П.Бутенко, А.А.Залевської, А.А.Леонтьєва).

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що у ній зроблено спробу комплексного дослідження відмінностей фразеологічних фондів російської та української мов у контрастивному аспекті, вивчено та систематизовано чинники національно-культурної специфіки фразеологічних одиниць. У дисертаційній роботі розглянуто різні аспекти специфіки безеквівалентних фразеологізмів, запропоновано типологію фразеологічних знаків, виявлено і описано їх етноунікальні атрибути.

Завдяки використанню нетрадиційних параметрів під час зіставлення фразеологізмів-аналогів розроблено їх типологію.

У дисертації здійснено аналіз і систематизацію типових неточностей у представленні ФО у двомовних фразеологічних словниках, запропоновано принципи укладання фразеологічного лінгвокраїнознавчого словника.

У теоретичному плані дисертація поглиблює відомості про національно-культурну специфіку російської і української фразеологічних систем, сприяє вивченню глибинних семантичних структур БФО.

Практичне значення роботи вбачається перш за все в тому, що її результати і зібраний фактичний матеріал можуть бути використані у розвідках, присвячених розробленню загальних питань контрастивної фразеології, у практиці перекладу на близькоспоріднену мову, у викладанні вузівських курсів фразеології російської та української мов, контрастивної лінгвістики, у спецкурсах і спецсемінарах з контрастивної фразеології, для укладання і доопрацювання двомовних фразеологічних словників, створенні баз даних для ма-

шинного перекладу.

Проведені дослідження дозволяють винести на захист такі положення:

1. Спільний фразеологічний фонд російської та української мов значно переважає над безеквівалентними фразеологічними одиницями, що зумовлено генетичною, історичною, культурною спільністю досліджуваних мов.

2. Семантика фразеологічних одиниць свідчить про те, що етноунікальними є мотиваційні макрокомпоненти, специфіка останніх пояснюється ареальними особливостями, міжмовними контактами, культурно-історичними факторами в цілому.

3. Фразеологічна система (як знакова система) складається з центру та периферії. Фразеологічні знаки центру системи поділяються на архетипи, символи, мікросимволи залежно від семантичної навантаженості. Периферію системи складають факультативні знаки, їх специфіка полягає у вузькій сфері функціонування, у слабкому зв'язку знаку і позначуваного смислу, наявності декількох знаків для позначення одного і того самого смислу.

4. Клас аналогів представлений у мові одиницями різного ступеня співвіднесеності. Існує три структурні типи аналогів: - до першого типу належать такі "пари" ФО, які мають однакові моделі, співвідносні образи; - до другого типу - ФО, у яких співвідносні моделі (побудовані на основі спільної ідеї), компоненти таких пар співвідносяться як конкретне/абстрактне; - до третього типу належать фразеологізми, значення яких вербалізується за допомогою незіставних логіко-семіотичних трансформацій.

5. БФО повинні фіксуватися словником відповідного типу - двомовним тлумачним лінгвокраїнознавчим, принципи укладання якого передбачають опис усіх макрокомпонентів значення ФО.

Робота апробована: у доповідях і повідомленнях на наукових конференціях різного рангу (Львів, 1989, 1991, 1992, 1994; Київ, 1991; Черкаси, 1992; Івано-Франківськ, 1992; Мінськ, 1993), неодноразово обговорювалась на семінарах аспірантів, докторантів та здобувачів кафедри російської мови Львівського державного університету у 1991-1994 рр.

Основні положення дослідження викладено у десяти опублікованих працях автора.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація обсягом 212 сторінок машинописного тексту складається із вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної літератури. Додаток до дисертаційного дослідження обсягом 120 сторінок складається з трьох частин. Фактичний матеріал систематизовано у вигляді: 1) алфавітного списку російських власне безеквівалентних ФО, алфавітного списку українських власне безеквівалентних ФО; 2) таблиць, які ілюструють специфіку компонентів ФО порівнюваних систем; 3) двомовного списку фразеологізмів-аналогів.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, новизна праці, визначається мета і завдання роботи, її теоретичне і практичне значення, характеризуються джерела дослідження, викладаються основи і методи дослідження, формулюються положення, що виносяться на захист.

У першому розділі "Національно-культурна специфіка фразеологічних систем сучасної російської і української мов" вивчається питання про національні психологічні особливості соціумів, відбиття їх у мовних фактах, і навпаки - впливу мови на формування менталітету. Фразеологічні одиниці визнаються специфічним проявом менталітету соціуму, який формується внаслідок дії таких чинників, як географічний, історичний, культурний, релігійний. Досліджуються

результати дії вказаних чинників на фразеологічні фонди близькоспоріднених російської та української мов, а також на мовні картини світу соціумів у цілому. Приділяється увага відтворенню у фразеологічних системах етнічних образів (як власного етнічного образу, так і образів сусідніх народів).

Підсумковою є думка про те, що ФО порівнюваних російської та української мов відрізняються мотиваційними макрокомпонентами. Яскраві ознаки національної мовної особистості зафіксовано у фразеологічному тезаурусі. Національна специфіка полягає у своєрідному членуванні світу фразеологічними одиницями, а також у знаках культури, які притаманні фразеології, хоча часто найбільш вагома етноунікальна інформація виражена імпліцитно. Вважаємо, що національно-культурний компонент необхідно вводити до структури значення фразеологічних одиниць особливо під час контрастивного дослідження фразеологічних фондів споріднених мов, що дасть можливість враховувати його і під час перекладу з близькоспоріднених мов, укладанні двомовних словників.

У другому параграфі цього розділу "Проблема співвідношення денотативної і фонової інформації у процесі творення ФО" зроблено спробу дослідження фразеологічних одиниць з когнітивної точки зору. У вказаному параграфі порівнюються слоти, фрейми, які лежать в основі ФО, їх компоненти. Опорне слово-компонент фразеологізму розглядається не тільки як уявний центр фразеологізму (семантичний і символічний), але як знак фрейму чи фреймів, ключ до цих фреймів. Під час контрастивного дослідження фразеологічних фондів порівнюваних мов виявилось, що одне і те ж "опорне" слово може продукувати різні фразеологічні значення. Основою фразеотворення є фрейм або його частина - слот. Перший етап порівняння компонентів ФО у даному дослідженні - це визначення семантичної і образної

еквівалентності (наявності переносних значень у порівнюваних слів-компонентів); складання повного списку ФО в обох мовах з спільним компонентом, що дає можливість визначити однакове і відмінне; далі – виявлення атрибутів, фреймів, які характеризують образність порівнюваних ФО. Результати представлені у таблицях.

У третьому параграфі "Параметри фразеологічних знаків" вивчаються критерії, які дозволяють у близькоспоріднених мовах визначити ступінь зіставності ФО і виявити засоби, що створюють національну специфіку, і встановити чинники, які впливають на ступінь еквівалентності ФО. Безеквівалентною вважаємо таку ФО, яка основана на етноспецифічному комплексі інформації (аналогі є прикладом "образної" безеквівалентності). Крім того, до безеквівалентних зараховуємо такі ФО, значення яких в іншій мові передається (з тим чи іншим ступенем наближення) лексемою, вільним словосполученням, реченням. Робиться висновок про те, що важливим етапом контрастивного аналізу є вивчення фразеологічних образів. Визнається, що фразеологічний образ є складним утворенням. Перелік складових образу, характерних ознак об'єкту зіставний з фреймом цього об'єкту. Складові образу виділяються умовно як окремі сутності, крім того, йдеться про ті ознаки, які фразеологічно релевантні і фразеологічно осмислені. Серед ознак (атрибутів), услід за М.Бірдслі, виділяємо реальні і приписувані. Під час порівняння переліків атрибутів того чи іншого символу і асоціативних реакцій на аналогічний стимул простежується така відповідність: майже всі реакції (і денотативні, і коннотативні кваліфікативні), присутні у списку атрибутів символу. Рідше збігаються так звані суб'єктивні реакції. Під час зіставлення фразеологічних мікросимволів і відповідних реакцій на такий стимул виявлено, що збігаються "найбільш важливі" денотативні семи, а у багатьох випадках – і коннотативні, з отриманими

асоціативними реакціями. Тобто атрибути певних об'єктів відображають специфіку національної мовної особистості. Подібний факт дає підстави твердити, що у результаті порівняння фразеологічних образів одержуємо вірогідну інформацію про національно-культурну специфіку символів, мікросимволів, факультативних знаків. Аналізувати необхідно фрейм, а не тільки значення ФО у тому вигляді, в якому воно зафіксоване у словниках. Отже, найбільше ФО побудовано на основі образів, що спираються на сферу уявлень, хоч семи мінімальної дефініції актуалізуються майже обов'язково. Приписувані атрибути, як правило, пов'язуються з декількома фразеологічними образами. Реальні атрибути предметів, явищ, живих істот у споріднених соціумів у більшості випадків зіставні або ідентичні. А приписувані ознаки залежать від ставлення соціуму до цих об'єктів. Національно-культурна специфіка, що притаманна рівню уявлень, - найбільш важлива у плані виявлення розходжень, пояснення їх суті.

У другому розділі досліджуються засоби вираження національно-культурної специфіки у фразеологічних системах сучасної російської і української мов. У першому параграфі цього розділу "Чинники безеквівалентності російської і української фразеологічних систем" аналізуються ФО, які пов'язані з етнографічними особливостями побуту соціуму, у багатьох випадках вони є типовими номінативними метафорами, в яких експресивна функція чи функція кваліфікації відсутня. Подібні ФО - назви обрядів, ритуалів, які не характерні для іншої культури, значно відрізняються, мають інше символічне значення (рос. бросать на сор, выкупать ворота, драть околышу, полоть снег; укр. вернутися з рушниками, відкупні куми, вити вильце, глечики по-
доскати, давати (дати, підносити, піднести) [печеного] гарбуза). Специфіка таких ФО пояснюється унікальністю позамовної дійсності. Їх список значний, що закономірно впливає з кількості обрядів,

локальних ритуалів, їхніх діалектних назв.

Власне БФО, образність яких спирається на історичні події, явища культурного життя, характеризуються унікальністю образного матеріалу (мотиваційного макрокомпоненту). До складу таких БФО входять оніми, яким притаманна національно-культурна забарвленість (рос. шемякин суд, сморгонская академия, столыпинский галстук, идти по Владимирке; укр. Вставай, Максиме, бо все гине. Були ляхам Жовті Води, буде ще й Пилява).

Компонентами власне безеквівалентних ФО є різноманітні лексеми, але у своїй більшості до складу таких ФО входять нейтральні слова (рос. из ряда вон выходящий, шепетильный человек, расположение духа, плакаты в жилетку). У цьому розділі аналізуються чинники, які надають національній унікальності образам ФО. Це - компоненти БФО, які належать до таких груп лексики: реалії, безеквівалентна лексика, історизми, діалектизми, жаргонізми, професіоналізми, запозичення, старослов'янізми, архаїзми.

"Недостатність" фразеологічного рівня компенсується в іншій мові існуванням декількох лексичних відповідників з різними стилістичними характеристиками (рос. бесструнная балалайка - укр. талалай, торохтії, пустомолот; рос. гороховое чучело, шут гороховый - укр. опудало, одоробло, одоробало, блазень, штукар; рос. забубенная голова - укр. шибайголова, зайдиголова, зірвиголова, урвиголова, пробийголова).

Проведений аналіз дає підстави твердити, що БФО - це невеликий, але важливий прошарок у фразеологічних системах порівнюваних мов. За матеріалами РУ кількість власне БФО в українсько-російській частині становить 0,42%, у російсько-українській - 0,76% від загальної кількості представлених у словнику фразеологізмів (у РУ зафіксовано за нашими підрахунками 15% українських і 26% російських власне БФО), аналогів - 2,9% і 3,4% відповідно (у росій-

сько-російській частині РУ представлено 55% від зафіксованих у СУМі, у російсько-українській частині - 58% - від зафіксованих у БАСі). Запропонований список російських та українських безеквівалентних ФО (близько 215 власне БФО кожної з фразеологічних систем та близько 244 аналогів у БАСі та 233 аналогів у СУМі) є відкритим, що пояснюється непослідовністю фіксації у словниках фразеологічних одиниць жаргонних, етнографічних за походженням.

У другому параграфі "Ієрархія знаків фразеологічної системи" запропоновано типологію знаків фразеологічної системи. Система фразеологічних знаків складається з центру та периферії і являє собою ієрархію. Центр системи утворюють архетипи, символи, мікросимволи (МС), периферію - факультативні знаки (ФЗ). Запропонована класифікація побудована на основі значимості семіотичної функції того чи іншого знаку. Кожен із названих елементів системи вносить у ФО коннотованість (у тому числі й національно-культурну) певного типу, залежно від того, з якого "тексту" чи системи знаків він походить (міфологічної, художньої тощо). Як показало дослідження, архетипи - спільні для російської і української культур загалом і для порівнюваних систем зокрема. Відмінностей у випадку порівняння архетипів близькоспоріднених мов практично не спостерігається. Існують певні відмінності у коннотованості кольорів. Розходження у семантичній і асоціативній навантаженості символів, мікросимволів та факультативних знаків вагомі.

У цьому розділі аналізується також асиметрія символів порівнюваних фразеологічних систем. Проаналізовано такі зоосемічні символи, як баран, віл, ведмідь, вовк, заєць, кіт, кішка, кобила, цап.

Компоненти ФО ворона, голуб, горобець, орел, сова, сокіл, сорока мають співвідносне символічне навантаження у порівнюваних мовах, тобто збігаються основні атрибути цих фразеологічних зна-

ків. Символи рос. гусь/укр. гусак характеризуються частковою міжмовною асиметрією. Робиться висновок, що символіка зоосемічних компонентів у досліджуваних мовах з'являється, хоч і не тотожна. Відмінності стосуються кількості атрибутів, їх варіантів тощо. Група ботанічних символів має істотні відмінності у російській та українській мовах. Цю групу характеризує яскраво виражена міжмовна асиметрія. Етноунікально позначені такі компоненти українських ФО, як барвінок, гарбуз, любисток, рута, ряст. Інші рослинні символи характеризуються тотожним або співвідносним семантичним навантаженням.

Символіка кущів та дерев є співвідсною, як у пісенній творчості народу загалом, так і у фразеології зокрема, але існує декілька українських специфічних компонентів – назв кущів, дерев (терен, верба, смерека, тополя, явір). Етномаркованими символами є назви предметів побуту, речей (макітра, макогін, писанка [крашанка), решето, рушник, скриня, вінок, лава, піч).

Як і символи, мікросимволи своєю образністю спираються на різні елементи когнітивної сфери – атрибути, слоти, фрейми. Проаналізовано зоосемічні мікросимволи блоха, комар, жаба, рак, з'ясовано, що вказані фразеологічні знаки не мають етноунікальних компонентів. Вказані пари знаків фразеологічних систем відрізняються ступенем узагальнюючих можливостей, напр.: блоха рос.- МС/укр. ФЗ; жаба – рос. О/укр.МС. У більшості випадків порівнювані компоненти ФО не мають статусу реалемної лексики, практично не відрізняються за матеріальною оболонкою, не мають у фразеологічній системі спільного символічного значення, функціонують у рамках тільки однієї з порівнюваних фразеологічних систем (рос. кислиця/укр. кислиці, рос. молоко/укр. молоко, рос. морковь/укр. морква, рос. патока/укр. патока, рос. щетина/укр. щетина, рос. чугун укр. чавун).

Інші з проаналізованих компонентів Ф0 мають і спільне, і відмінне у структурі символічного значення (рос.рак/укр.рак, рос.комар/укр.комар, рос.горох/укр.горох, рос.перец/укр.перець, рос.квас/укр.квас, рос.сало/укр.сало (лії), рос.тесто/укр.тісто тощо.

ФЗ базуються на одній або декількох семах вихідного, опорного слова, тобто на основі слоту або декількох слотах певного фрейму. В основі ФЗ-конкретні уявлення, майже не зустрічаються приписувані атрибути. Сема, що стає основою метафоризації, належить до понятійної частини значення слова або фонових знань (фрейму), опорна сема ФЗ є найбільш яскравою характеристикою об'єкту, саме вона виявляє таку інформацію, що показує, чим саме даний об'єкт відрізняється від інших. Специфічні атрибути актуалізуються у таких знаках: рос.дрозд/укр.дрозд, дрізд, рос.белуга, укр.тараня. Етноунікальними є російські компоненти Ф0 клюква, банний лист, короб, коврижка, толокно, балалайка, гвоздь, кадрийль тощо. Специфічно українськими є такі компоненти, як цибуля, глек, рядно, ковiнька, вишкварки, сiчка тощо.

Третій розділ "Типологія фразеологічних відповідників російської і української мов" присвячений дослідженню ступенів зіставності фразеологізмів-аналогів. З'ясовується, що для розв'язання вказаної проблеми необхідно застосовувати додаткові параметри (абстрагованість компонентів і образів Ф0, співвідносність моделей). Одним з аспектів фразеологічної абстракції є абстрагованість образів: - образи Ф0 знаходяться на одному ступені абстрагованості (рос. я про сапоги, а он мне про пироги - укр. я йому про цибулю, а він мені про часник); - образи відрізняються інтервалом абстрагованості: рос. с бору по сосенке и с бору да с сосенки - укр. звідусіль потрошку, звідки трапиться, збирана дружина. Компоненти впливають на загальну абстрагованість фразеологізму: 1. Компоненти

порівнюваних ФО є міжмовними еквівалентами: рос. кондрашка хватил - укр. грець ухопив. 2. Компоненти збігаються умовно: а) компоненти є функціональними заміниками: рос. попасть (попасться) как кур во щи - укр. упасти (ускочити) в біду як курка в борщ; рос. поднимать пыль (поднимать шум) - укр. здіймати бучу, робити тарарам, нароби-ти тарараму (шелесту); б) належать до однієї тематичної групи: рос. шиш (кукиш) с маслом - укр. дуля з маком; рос. знай кошка свое лу-кошко - укр. знай корово (козо) свое стійло; в) співвідносяться як гіпонім/гіперонім, знаходяться у відношеннях "міжмовної" партоні-мії, ієрархії тощо: рос. ронять голову на грудь - укр. опускати (спускати) голову на груди; рос. в рот не идет - укр. не лізе в горло; рос. хлопот (забот) полон рот - клопоту повна голова. 3. Компоненти не збігаються або співвідносяться як конкретне/абст-рактне: рос. свинец на душе (на сердце) у кого - укр. [важкий] тя-гар (камінь) (на серці) у кого; рос. смотреть со своей колокольни - укр. дивитися з своєї точки зору. Умовно 1, 2, 3 вважаємо інтерва-лом абстрагованості компонентів ФО.

На основі проведеного аналізу пропонується типологія анало-гів, яка спирається на такі параметри: порівняння мотиваційного макрокомпоненту, значення ФО, абстрагованість образів.

Параметри	Характеристика співвідносності	I	II	III
Моделі	різні співвідносні однакові	+	+	+
Образи	різні співвідносні однакові	+	+	+

До I типу аналогів належать такі "пари" ФО, які мають однако-ві моделі, співвідносні образи (компоненти, що заповнюють модель).

Співвідносними вважаємо такі компоненти ФО, які за нашою класифікацією збігаються умовно. Дотикається до I типу фразеологічний пласт II типу, до якого належать такі пари ФО, які мають співвідносні моделі (побудовані на основі спільної ідеї - однакового напрямку в експлікації значення), компоненти таких пар співвідносяться, як конкретне/абстрактне. До III типу належать найбільш відмінні між собою пари фразеологічних одиниць: значення вербалізуються за допомогою незіставних логіко-семіотичних трансформацій, за допомогою різних образів.

Аналіз моделей і образності ФО повинно супроводжувати дослідження співвідносності оцінності, національно-культурних особливостей. Вказані параметри розглядаються як взаємопов'язані (образи детермінують оцінність, емотивність, національно-культурну специфіку, стилістичні характеристики), водночас у контрастивному дослідженні кожен із вказаних параметрів повинен порівнюватися самостійно.

Міжмовні пари ФО I типу можуть відрізнятись внутрішньою формою компонентів фразеологізмів, такі відмінності не спричиняють помітної асиметричності інших ознак (експресивної, стилістичної забарвленості), наприклад: задать (задавать) лататы - дати драла (драчка, драпака, дмухача); непроходимая глупость - неосвітінена дурість (глупота); выкидывать курбеты і выкидывать (выкинуть, откалывать, отколоть, отмачивать, отмочить, делать, сделать) коллено (коленце, коленца) - викинути (відколловати, відколоти, загинати, загнути) колінця (колінце); сов. устругнуть (стругнуть, утяти, утнути) штуку; выкидаты (выкинуты) вибрик; надувать, надуть в уши кому-либо; жужжать (нажужжать) в уши кому - натуркувати (туркати, туркотіти, туркотати, натуркотіти, натурчати) вуха (у вуха, повні вуха).

Отже, пари ФО першого типу характеризуються найвищим ступенем співвідносності серед аналогів. Втрати будь-якої інформації (образної, експресивної, стилістичної) під час перекладу аналогами цього типу незначні.

Найбільш частотним виявленням співвідношень відповідників другого типу є співвідношення конкретної і абстрактної образності. Наприклад, малый не промах - хлопец не дурень; ни за что на свете и ни за какие коврижки - ні за що в (на) світі; и ни каких гвоздей - та й (і) край; та й годі; та й квіт; і ніякого нічого; не ко двору (буть, прийтись) - не підходити; не до вподоби (бути, припасти); ни слова не говоря - ні пари з уст. Втрати, які спостерігаються у міжмовних парах одиниць другого типу, стосуються яскравої образності, що притаманна фразеологізму однієї із мов і адекватно не передається іншою мовою.

Основною особливістю аналогів, що відрізняються моделями і образами, є їхня яскрава національна забарвленість, бо вони утворилися на базі різних фреймів, слотів (мотиваційних основ). По-перше, у складі аналогів третього типу присутня безеквівалентна лексика і така, що має обмежену фразеологією сферу функціонування, а також "відмінна" лексика (слова, що мають специфічну етимологію, відмінну внутрішню форму): рос. арап, восвосяи, ерунда, клюка, лепешка, оплеуха, пика, турусы, чахотка, шайка-лейка тощо; укр. веремія, гаплик, гармидер, гедзик, глек, жак, лантух, макітра, макогін, моторний, облизень, оселедець, тесан тощо. Спостерігається асиметрія образних макрокомпонентів значень ФО. Специфічність фразеологічних систем порівнюваних мов, що пояснюється розходженнями у мовних картинах світу українського і російського соціумів, можна проілюструвати такими прикладами: аж пекло сміється - (всем) чертям тошно; бачили очі, що купували (Ірте,

хоч повилазьте) - (поздно пожалеть) на себе пеняй; де (не) посій там вродиться - наш пострел вездє поспєл .

Дуже часто ФО з вказаними компонентами мають специфічну, унікальну образність (хоч стилістичні, експресивні характеристики таких ФО можуть співпадати): рос. ерунда на постном масле - Химині кури (Мотрині яйця); бабині досвітки; на городі бузина, а в Києві дядько; ні те ні се [ні трєте чортзна-що).

Серед ФО аналізованого типу аналогів присутні такі, які словники відносять до застарілих. У художньому контексті застарілі фразеологізми можуть мати різне функціональне призначення, яке необхідно передати мовою перекладу: рос. пролетная голова (головушка); возводит (возвести) в перл создания.

Спостерігаються втрати стилістичного плану під час перекладу ФО із застарілими або архаїчними компонентами. Як правило, навіть коли існують ФО-еквіваленти, то в українській фразеологічній системі такі компоненти передаються сучасною українською мовою. У тому випадку, коли у мові перекладу немає відповідних еквівалентів або тотожностей, і до ФО добираються аналоги, втрачається стилістична забарвленість (стилістичні коннотації) ФО. Наприклад, семи пядей (уст.пяденей, пядень) во лбу - мудра (премудра) голова; влачить жалкое существование (жалкую жизнь) - ледве животіти; тягти (тягнути) злиденне життя; ни гласа, ни дыхания уст.- ні пари з уст тощо.

Образної унікальності ФО надають специфічні (характерні тільки для однієї з порівнюваних мов) запозичення, як рос. кураж, рос. лабет, рос. на шаромыгу, рос. флер, укр. лабети тощо; діалектизми (рос. обносит (голову обносит (обнесло, стало обносить); пахвы, катанье (с обл. удар.); укр. байдиги, банелюки тощо; національно-коннотовані оніми (рос. ивановская, ванька, Митька; укр. Яким.

Київ, Химині, Мотрині, Микола, Крим.

Окремо необхідно розглянути стійкі порівняння, які відбивають певний аспект національної мовної картини світу. У ФО-порівняннях експлікуються реальні і приписувані атрибути. В основі подібних ФО - найпростіший засіб створення образності порівняння, хоч існують різні структурні і семантичні типи порівнянь, але саме семантична модель ФО-порівнянь дозволяє об'єднати їх в окрему групу. Ступені співвідносності ФО-порівнянь можуть бути різними. Серед порівнянь виділяються тотожності, еквіваленти, аналоги, бо значення експлікуються в порівнюваних мовах за допомогою різних образів тощо. Російські ФО-порівняння спорадично фіксуються словниками, українська фразеографія має більше джерел, де послідовно фіксуються порівняння, тому однозначно твердити про те, що в українській мові більше порівнянь не можна.

У цій частині аналізуються типові неточності у перекладі ФО двомовними фразеологічними словниками. На основі проведеного аналізу Українсько-російського і російсько-українського фразеологічного словника (укладачі І.С.Олійник, М.М.Сидоренко) виявлено низку типових неточностей у підборі відповідників (аналогів): денотативні втрати (відповідник передає тільки одне із значень багатозначної ФО або не всі значення; відповідник не передає всі семантичні вихідного фразеологізму, а тільки певну їх частину; неправильно тлумачиться значення ФО, внаслідок чого помилково добираються відповідники); образні втрати (не добираються аналогічні образи, порушується ступінь абстрагованості образності); емотивні (вихідна ФО може мати у різних контекстах протилежну модальність); оцінні, стилістичні, формальні (добирається лексичний відповідник до існуючого фразеологічного, добираються відповідники, що мають іншу модель, без урахування аналогів). У двомовних словниках немає

ІНСТИТУТ В.Стефаніка
АН України

позначок, які б сигналізували про наявність міжмовних омонімів.

Дослідження безеквівалентних фразеологічних одиниць у фразеографічному аспекті показало, що поза увагою укладачів РУ, РУТу залишився значний прошарок ФО-аналогів, яким притаманна яскрава національно коннотована образність. Не внесені у словник такі одиниці, як рос. делать, строить, кроить и т.п. рожу, рожи (кому-либo); неудобь сказуемый; при пиковом интересе (оказываться, оставаться и т.п.). пускать, пустить (мыльные) пузыри; укр. аж у ноги лоскоче; горох з капустою; держатися берега; между переорати кому тощо. Фразеографічний контрастивний опис подібних ФО дозволить створити чіткішу картину спільного і відмінного у фразеологічних системах близькоспоріднених мов, виявити національно-культурну специфіку. Ігнорування відмінностей, які існують, призводить до спрощеного уявлення про порівнювані фразеологічні системи.

Отримані результати переконують у необхідності створення фразеологічного двомовного словника, який би повніше відображав особливості досліджуваних фразеологічних систем. Двомовний тлумачний перекладний словник повинен будуватися на загальних теоретичних засадах фразеографії, але, на нашу думку, укладання такого словника має свою специфіку. Повинні враховуватися всі значення багатозначних фразеологічних одиниць і до кожного із значень добиратися відповідник, словникова стаття повинна містити детальний опис усіх макрокомпонентів значень ФО.

Специфіка двомовного словника полягає у тому, що необхідно висвітлити випадки міжмовної асиметрії. Стаття повинна складатися з двох частин: зліва - повний коментар до фразеологізму вихідної мови і паралельно (зправа) повний коментар до ФО, яка подається як відповідник (аналог) або у правій частині - позначку про власне безеквівалентні одиниці (лексичні відповідники, вільні

словосполучення тощо). Підбір ілюстративного матеріалу повинен демонструвати вживання ФО у кожній із порівнюваних мов, а також відповідати вимогам, які висуваються до будь-яких ілюстрацій у словниках.

У заключній частині роботи подаються основні висновки та узагальнення.

1. Безеквівалентні фразеологічні одиниці – важливий, але невеликий прошарок у структурі досліджуваних ФС. БФО – національно-коннотовані елементи систем, що виявляють унікальні риси кожної з порівнюваних систем. Спільний фразеологічний фонд російської і української мов значно переважає над БФО.

2. Культурну, етноунікальну інформацію містять фон, асоціації, концепти. Ця інформація часто не вкладається у рамки лінгвістичного опису, тому необхідно враховувати, що у кожній мові є фрейми, які мають однакові назви, але містять певну кількість відмінних елементів (якими є слоти і атрибути). Мотиваційні макрокомпоненти – найбільш важлива ланка у семантиці ФО щодо виявлення національно-культурної специфіки.

3. Розрізнення архетипів, символів, мікросимволів, факультативних знаків дало можливість зробити узагальнення. З одного боку, архетипам притаманна узагальненість, яку можна пояснити ареальними особливостями, а з іншого боку, у фразеологізмах архетипи інколи набувають специфічного, етномаркованого змісту. Архетипи мають етноваріанти. Під час контрастивного дослідження спільних для близькоспоріднених мов символів було виявлено прошарок етномаркованих символів. Саме тому для визначення національно-культурних особливостей необхідне порівняння не тільки денотативних сем і логіко-семіотичних моделей, а більшою мірою – компонентів, які "заповнюють" моделі, всіх зв'язків цих компонентів (символічних,

асоціативних), а також прагматичного аспекту значень, місця у системі символів загалом. Таке порівняння дає можливість виявити глибинні розходження фреймів фразеологічних одиниць. Фреймова інтерпретація мовних явищ дозволяє охопити максимум доступної досліднику інформації, пояснити такі складні випадки творення ФО, коли значення ФО не можна навіть приблизно вивести із значення "переосмислених" компонентів одиниці, а лише за допомогою аналізу можливості переосмислення ситуації, явища тощо в цілому.

4. Контрастивне дослідження фразеології близькоспоріднених мов є неможливим без з'ясування ступенів співвідносності ФО, зокрема аналогів, які складають значну частину фразеологічних фондів. Аналоги поділяються на три структурні підвиди. За основу подібної класифікації взято декілька параметрів: поряд із традиційним порівнянням денотативного макрокомпоненту ФО, зіставляються мотиваційні макрокомпоненти ФО (фреймова основа), ступені абстрагованості образів. Виділені типи аналогів характеризуються різним ступенем співвідносності (I тип - найвищий ступінь співвідносності, на якому втрати образної, експресивної, стилістичної інформації під час перекладу незначні; II тип - втрати, які спостерігаються у міжмовних парах одиниць, стосуються образності, адекватно вони не передаються іншою мовою; III тип - низький ступінь співвідносності, на якому одиниці відрізняються моделями й образами).

Подібний підхід дозволяє більш кваліфіковано розміщувати фразеологічні одиниці у двомовних тлумачних словниках, уникати неточностей у перекладі ФО. Аналоги вказаних структурних типів у такому ж порядку (I, II, III типи) необхідно вводити до словникової статті, тобто врахувати ступінь їх співвідносності.

5. Специфіка фразеологічного лінгвокраїнознавчого словника полягає у його завданнях: висвітлити максимум відмінностей у

порівнюваних фразеологічних системах, показати стилістичні можливості систем. У такому словнику повинна відобразитися міжмовна омонімія і багатозначність, а також коннотованість одиниць.

Всебічний аналіз фразеологічних систем російської і української мов допоможе створенню контрастивного тезаурусу, тобто переліку всіх відмінностей у досліджуваних фразеологічних фондах. Запропоновані елементи такого всебічного аналізу можуть знайти своє застосування під час укладання названого тезаурусу.

Основні положення дисертації викладені у таких публікаціях автора:

1. Вплив суспільно-політичних змін у суспільстві на розвиток лексики і фразеології // Мова і духовність нації. Тези доповідей регіональної науково-практичної конференції. - Львів, 1989. - С.61-62.
2. Национально-культурная специфика безэквивалентной фразеологии русского языка // Профессор В.Е.Кротевич и современное языкознание. Тезисы докладов региональной научной конференции. - Львов, 1991. - С.117-118.
3. Фразеология близкородственных языков в национально-культурологическом аспекте // Изучение творческого наследия проф. Г.О.Винокура. Региональная научная конференция. Тезисы. - Киев, 1991. - С.77-78.
4. О культурологической специфике фразеологических единиц в близкородственных языках // Русский язык: вопросы функционирования и методики преподавания / Сборник научных статей и методических материалов). - Львов, 1992. - С.108-114.
5. Семантика безэквивалентных фразеологических единиц // Проблеми зіставної семантики. Матеріали республіканської наукової кон-

ференції. - Київ-Черкаси, 1992. - С.104-105.

6. Компоненты фразеологических единиц как средство выражения этноуникальной информации // Мова та її функціонування. Серія філологічна. Випуск 24. - Львів: Світ, 1993. - С.87-92.

7. Етноунікальний компонент у семантичній структурі безеквівалентних фразеологічних одиниць. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Семантика мови і тексту. - Івано-Франківськ, 1993. - Ч.ІІІ.- С.70-71.

8. Этноуникальные фразеологические единицы в близкородственных языках // Национально-культурный компонент в тексте и в языке. Тезисы докладов Международной научной конференции: В 2 ч. - Ч. 1. - Минск: Университетское, 1994. - С.201-203.

9. Языковые символы в компонентном составе фразеологизмов // Сучасна філологічна наука в національному відродженні: Матеріали звітної наукової конференції, присвяченої пам'яті проф. Т.Комаринця; 5 травня 1992 року. - Львів: ЛДУ, 1994. - С.178-180.

10. Міжмовна асиметрія символів фразеологічних систем (на матеріалі російської і української мов) // Научные чтения, посвященные 50-летию образования кафедры русского языка филологического факультета: Материалы: доклады, сообщения, тезисы. - Львов: ЛГУ, 1995. - 170-174.

Левченко Е.П. Безэквивалентная русская и украинская фразеология.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальностям 10.02.01 - украинский язык, 10.02.02 - русский язык, Институт языкознания им.А.А.Потебни НАН Украины, Киев, 1995.

Защищается диссертация (212 с. машинописи). В работе исследовались в контрастивном аспекте фразеологические фонды русского и украинского языков. Установлены качественные и количественные параметры безэквивалентных фразеологизмов, их национально-культурная специфика.

Levchenko E.P. Russian and Ukrainian non-equivalent idioms.

Dissertation for the degree Candidate of Sciences, Linguistica, Speciality 10.02.01 - Ukrainian language, 10.02.02 - Russian language.

National Academy of Sciences O.Potebnya Institute of Linguistics, Kyiv, 1995.

In the thesis defended (212 printed pages) phraseological funds of the Russian and Ukrainian languages have been researched in the contrastive aspect. Quantity and quality parameters of non-equivalent idioms and their national and cultural features have been established.

Ключові слова: безеквівалентна фразеологічна одиниця, семантика, компонент фразеологічної одиниці, фразеологічний знак, семіотична асиметрія.

942746

AB 33.020
AB 33.020